

ХУДОЖНІЙ ВИМІР ПРОПОВІДІ У ПРАВОСЛАВНІЙ ГОМІЛЕТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

Відчутний у сучасних філософських, культурологічних та мистецтвознавчих студіях інтерес до живодайної дії церковних мистецтв, до багатства сакрально-художніх традицій Православної Церкви вельми актуалізує й проблему всебічного вивчення гомілетичної теорії, а також власне реалізації її настанов у практичній пастирській діяльності. Важливими стають питання, пов'язані з інтерпретацією проповіді й проповідництва в контексті ґрунтовних естетичних досліджень, аналіз особливостей конституювання естетосфери церковних промов, що, зокрема, вимагає звернення уваги на специфіку художнього аспекту останніх. Яскрава виразність відповідного виміру проповідницького слова суттєво споріднює його з церковно-мистецькою діяльністю. Свій очевидний прояв у складенні, виголошенні та сприйнятті гомілії знаходить взаємозв'язок релігійних і естетичних цінностей. Відтак, розгляд поставленого питання сприятиме подальшому осмисленню феномену проповіді в її різних варіаціях, а також сутності богословсько-естетичних концепцій церковного проповідництва.

Різні аспекти проповідництва активно досліджувалися в контексті богословських пошуків Отців Церкви, у працях християнських мислителів, гомілетів (Інокентій Борисов, О. Ветелев, Іоанікій Галятовський, Амвросій Ключарьов, В. Певницький, Феофан Прокопович, Б. Ярушевич та інші). Значна увага аналізу проповідей приділена з боку науковців-релігієзнавців, зокрема С. Аверинцева, Н. Бабич, Т. Біленко, М. Кашуби, А. Колодного; до висвітлення моральної, аскетичної складової вітчизняних проповідей зверталися Л. Довга, М. Корзо, О. Розумна, В. Співак. Цікавими для дослідження художності церковних промов виявляються відповідні літературознавчі студії (І. Єрьомін, В. Кречотень, Д. Ліхачов, С. Маслов, М. Сумцов та ін.), студії, присвячені питанням риторики та історії розвитку традицій ораторського мистецтва (наприклад, праці Г. Євдокименко, Л. Мацько, О. Мацько, Г. Сагач) та, зрештою, проблемам становлення вітчизняної естетичної думки (І. Бондаревська, І. Іваньо). Втім, існує необхідність у здійсненні подальших системних розробок проблем проповіді в естетико-релігієзнавчому напрямі, зокрема, аналіз естетичного аспекту гомілетичних концепцій, сфери художніх особливостей різного роду гомілій, що передбачає вихід у площину власне естетичних узагальнень та висновків.

Ставлячи за мету охарактеризувати художній вимір проповіді в контексті православних традицій проповідництва, сформулюємо наступні завдання даної праці: проаналізувавши особливості християнського осмислення ролі слова, мовлення в житті Церкви, окреслити сутність та призначення проповідницької діяльності; виокремити художній вимір проповіді, паралельно вказуючи на залежність естетичного статусу церковних промов від ступеня їх художньої обробки; дати загальну характеристику взаємодії релігійного й художнього начал у проповіді, наголошуючи на можливості набуття даним взаємозв'язком і деяких рис протистояння.

Перш ніж перейти до безпосереднього висвітлення обраної нами теми, доцільно окреслити, принаймні в найбільш загальних рисах, специфіку проповіді як суто релігійного феномену та органічно-невід'ємної складової церковно-літургійного життя. Сутність проповіді – наразі остання розуміється нами передусім як церковна промова релігійно-повчального характеру – нерозривно пов'язана з її сакральним призначенням, яке, в свою чергу, об'єктивно визначається християнським осмисленням функцій слова, мови в цілому та значенням Слова Божого і святоотцівського богословсько-творчого спадку в житті людини. Як відомо, розробці таких питань приділяється значна увага у власне богословських та філософсько-культурологічних студіях.

Зазначимо, що врахування даного аспекту є надзвичайно важливим для розуміння справи проповідництва та аналізу останнього з позицій естетики. Християнське вчення вимагає від людини суворої відповідальності не лише за свої вчинки, але й за слова: «Да будут разговоры наши таковы, чтобы не отвечать нам за них муками в вечности», – зокрема, повчав видатний діяч Православної Церкви XIX століття Філарет Гумілевський, по суті передаючи слова Христа Спасителя: «...за кожне слово пусте, яке скажуть люди, дадут вони відповідь судного дня» (Мф. 12, 36) [3, 48]. Водночас християнськими мислителями висловлювалися думки про особливе значення слова у впливі на свідомість інших людей при здійсненні актів комунікації [див. 6; 13]. Відповідно робився наголос на сакральньо-сугестивній цінності дару слова, мовлення у справі спасіння людини. Як вказує в одному зі своїх повчань вже згадуваний нами Філарет Гумілевський, мова являє собою засіб служіння іншим: «Язык – средство открыть ближнему незнаемую истину, укрепить слабого в добре, предостеречь ошибающегося, утешить печального. ... Слово наше – могущественное пособие выполнению всесвоятой воли Божией в нас» [12, 78]. У світлі таких ідей цілком зрозумілим стає усталений погляд на непересічну роль «словес проповідних» у церковному житті, що сповідується багатотисячовою гомілетичною традицією.

Означена сакральна місія гомілії зумовлює узгодженість останньої з особливим фундаментально-інваріантним началом, своєрідним теолого-естетичним стрижнем, яким репрезентується головне ідейне підґрунтя, незаперечна парадигма гомілетики як такої. Ігнорування цього начала призводить до втрати проповіддю своїх сутнісних характеристик: інакше кажучи, в даному випадку проповідь релігійних істин та чеснот може перестати бути проповіддю у власному сенсі цього слова, перетворюючись, наприклад, на десакралізоване художньо-культурне явище, влучно назване одним із вітчизняних ієрархів позаминулого століття Антонієм Амфітеатровим «світським літературним фразерством» [8, 102–103]. Зокрема, згадана вихідна установка гомілетики в її теоретичних та практичних вимірах була окреслена у 19 правилі Шостого Вселенського Собору (680 р.): «Пастірі повинні кожного дня, особливо ж у неділю, повчати клір і народ благочестю, обираючи з Божественного Писання істини для розмірковування та не переступаючи вже покладених меж передання богоносних отців» [11, 29]. Таким чином, вказувалося як основне джерело для богословської думки проповідника (Святе Письмо), так і джерело для його тлумачення (святоотцівська екзегеза) [5, 5]. Чітке регламентування змісту гомілій, безумовно, справляло вплив на форму їх виголошення, таким чином, визначаючи специфіку відповідних художніх цінностей церковних промов.

У даному випадку результатом розвитку традиційної тези про діалектичну взаємодію

змісту та форми постає закономірна констатація характерної двохвимірної природи проповіді. Поруч із фактично вже охарактеризованим вище «сакральньо-дидактичним» виміром гомілій, ми виділяємо їх «художню» («мистецьку») складову – основу для конституювання естетосфери проповіді у процесі її сприйняття слухачами.

Очевидна сутнісна домінанта виміру, дещо умовно названого нами «сакральньо-дидактичним», не заперечує цінності художніх характеристик проповіді, які дійсно, з огляду на саме призначення останньої, покликані виконувати службову, «підзвітну» змістові функцію. У цьому відношенні варто згадати, наприклад, спогади Блаженного Августина про те, яку визначну роль в його власному наверненні до віри зіграло власне слухання проповідей святого Амвросія Медіоланського. Як зізнається автор «Сповіді», він уважно слухав бесіди святителя з людьми з метою оцінити рівень його красномовства, нехтуючи їхнім змістом, втім, отримуючи естетичну насолоду. «Хоча я й не намагався вивчити те, про що він [Амвросій. – А.Ц.] казав, а хотів тільки послухати, як він каже..., але в душу мою разом зі словами, які я сприймав радісно, входили й думки, до яких я був байдужим» [1, 66]. Своєрідно-сугестивна дія красного слова, хоча й поступово, призвела й до сприймання Августином (ритором за освітою та фахом!) самого змісту церковних повчань. Естетосфера гомілій, таким чином, опосередкувала й значною мірою уможливила дію висловлених у них думок на свідомість «вибірково-уважного» реципієнта (висловимо думку, що, очевидно, і в цьому Августин Блаженний вбачав благодатну дію Провидіння).

Урахування художнього аспекту релігійно-повчальних промов неодмінно передбачає вихід на новий рівень їх осмислення: принципово важливою з точки зору як гомілетики, так і естетики, є відповідь на питання, чи є проповідь мистецтвом. На наш погляд, вельми слушною у цьому відношенні є думка відомого гомілета В. Певницького, висловлена ним у монографії «Церковне красномовство та його основні закони». Автор дослідження заперечує мистецьку сутність проповіді, зокрема, наводячи наступний аргумент: «Мистецтво – безкорисливе у найвищому сенсі цього слова»; що ж до проповіді, то вона обов'язково переслідує мету впливу на слухацький загал, а тому й являє собою «практичну [духовно-практичну. – А.Ц.] діяльність і в жодному разі не мистецтво» [див. 14, 54]. Відтак, вживаючи поняття типу «проповідницьке мистецтво» («мистецтво проповіді»), дослідник має усвідомлювати їх умовний характер, адже пастирська промова не є мистецтвом у загальноприйнятому розумінні цього терміну (а тим більше «мистецтвом заради мистецтва»).

Водночас у літературознавчих студіях церковне повчання справедливо розглядається як різновид ораторської прози – живого мовлення, що зазнало художньої обробки. Відповідно яскраво виражена естетосфера феномену проповіді суттєво споріднює останній із власне мистецькими феноменами. Означена вихідна у межах даної статті позиція доповнюється й дещо корегується думкою З. Кунча, який констатує свого роду «подвійну» наближеність проповідницького підстилю до публіцистичного та уснорозмовного стилів літературної мови [10, 437].

Втім, наведений вище підхід, окреслений у рамках гомілетичної, естетичної та літературознавчої теорій, вимагає певних уточнень, що обумовлюється, зокрема, практикою естетичного контент-аналізу власне текстів проповідей, а також врахуванням низки чинників специфіки їх виголошення. Проілюструвати сутність цих уточнень, зокрема, доможуть узагальнення, свого часу запропоновані дослідником давньоруської літератури

І. Єрьоміним. Розрізняючи у своїх студіях пам'ятки красномовства Київської Русі на два види (пам'ятки красномовства дидактичного та пам'ятки красномовства епідиктичного, тобто урочистого), літературознавець вказує на їх принципову відмінність одне від одного, обумовлену відповідними особливостями змісту, форми, обсягу і навіть мови. Перший різновид красного слова («повчання», «бесіди»), на думку Єрьоміна, переслідував «чисто практичні цілі безпосереднього напучування, інформації, полеміки»; специфічною рисою творів такого виду могла бути часта відсутність яких-небудь риторичних прикрас тощо [7, 65]. Епідиктичний твір, зазвичай позначуваний характерним терміном «слово», мав створюватися згідно норм, вироблених досвідом візантійського та античного красномовства. Дещо категоричний висновок І. Єрьоміна – «дидактичне красномовство – літературне ремесло, епідиктичне красномовство – мистецтво» [7, 66] – у свою чергу, сприяє постановці питання про різний ступінь художньої обробки проповіді, а отже, – про різного роду специфікації її естетосфери.

Традиції сучасної православної гомілетики також передбачають виділення кількох видів проповідей: 1) екзегетико-аналітичної бесіди як поступового тлумачення Святого Письма, 2) синтетико-тематичного повчання та 3) слова. Причому наголошується, що останнє є похідним від тематичного повчання, однак переважає його досконалістю власної форми. Відповідно, характеристики художнього виміру окремої проповіді знаходяться у безпосередній залежності від її різновиду та визначених духовно-практичних завдань. Перелік чинників естетосфери проповіді може бути продовжений: особисті якості проповідника, час і місце виголошення промов, рівень духовного розвитку та освіченості слухачів, зрештою, специфічний «дух епохи» – все це суттєво позначається на художніх цінностях, реалізованих у конкретній церковній гомілії.

Спорідненість мистецтва «словес проповідних» зі сферою сакральних мистецтв значно посилюється й набуває більшої виразності з огляду на необхідність органічного включення проповіді до храмового богослужіння. Останнє, зокрема, на думку о. Павла Флоренського, організується за допомогою системи низки мистецтв («церковного мистецтва»), що осмислюється богословом як «найвищий синтез різнорідних художніх діяльностей» [4, 45]. Саме Храм у розумінні духовного осердя літургійного життя Церкви, храмове богослужіння як таке є найпотужнішим впливом на релігійно-естетичне «Я» особистості. При цьому справедливим виглядає порівняння церковних мистецтв саме з мовою Церкви поруч із власне словом не тільки в догматичному, але й у виховному та молитовному аспектах [див. 2, 14]. Звідси походять загальновідомі аналогії та інтерпретації окремих сакральних мистецтв. Невипадковим, наприклад, є охарактеризування іконопису як «богослов'я у фарбах», церковної музики – як «богослов'я у звуках», а церковної архітектури – як «проповіді в камені». Очевидною є неможливість проведення подібних паралелей відносно проповідницького мистецтва. Проповідь вже за самою своєю сутністю є власне «словом», специфічним богослов'ям («богослов'ям у риторичній формі»). Вона спрямована на донесення богословських істин та настанов благочестивого життя до всіх представників слушацького загалу, що й детермінує, як зазначалося вище, її специфіку, зокрема, специфіку художнього виміру.

Як вказують дослідники, природа витворів сакральних мистецтв як цілісних релігійно-художніх феноменів характеризується своєрідним протистоянням між власне релігійним

та художнім початками. Це явище є притаманним і для проповіді з огляду на її аналогічну двохвимірність: у даному випадку йдеться про діалектичне відношення «взаємодія – протистояння» між двома означеними вище початками, децю умовно названими нами «сакральньо-дидактичним» та «художнім». В окремі періоди розвитку гомілетичних традицій за конкретно-історичних умов спостерігається порушення необхідного релігійно-художнього «балансу» (зокрема, вказане співвідношення фактично починає тяжіти до художньо-релігійного). Такий стан речей, у свою чергу, спричинює у більшій чи меншій мірі відчутну невідповідність проповіді її сакральньому призначенню.

Подібна тенденція, наприклад, виявилася у гомілетичних практиках напрямку, який увійшов до історії проповідництва під назвою «візантійського». Гомілії багатьох його представників відзначалися суттєвою штучністю відносно вже самого свого змісту, результатом чого ставала й штучність побудови їхньої формальної структури (надто вишукана мова, засилля риторичних прийомів, штучний драматизм) [5, 7–8]. Доречною на разі виглядає й згадка про відомі традиції вітчизняних проповідників-«казнодіїв» доби бароко. За зауваженням І.Іваньо, у своїх літературних студіях тогочасні митці «виявляли більше турботи про зовнішній стиль, ніж про зміст творів, їм властиве захоплення зовнішньою стороною мистецтва, майстерністю, віртуозністю форми» [9, 8]. Відповідно, з огляду на сказане, цілком зрозумілою стає критика таких проповідницьких традицій: прагнучи привернути увагу слухачів, «казнодії» «часто піклувалися не стільки про розкриття істини Христової про наше спасіння, скільки про розвиток самої форми проповіді, про пристосування її до смаків, потреб та рівня розвитку свого слухача» [5, 66]. Зазначимо, що в цілому зміни у співвідношенні сакральньо-дидактичного та художнього начал проповіді у багатовіковій історії православного проповідництва можна порівняти із метаморфозами співвідношення тексту співів та мелодії у процесі розвитку церковного хорового співу.

Здійснене висвітлення різних, втім тісно пов'язаних один з одним аспектів означеної проблеми, таким чином, допомагає зробити й наступні висновки. Більш глибоке розуміння справи проповідництва досягається, зокрема, шляхом розгляду останньої в контексті його відчутного, втім, не абсолютного зв'язку із цариною мистецької діяльності. Наближеність проповіді до літературно-мистецьких феноменів значною мірою визначається наявністю у ній художнього початка – несамостійного, але, водночас, важливого, – ступінь виразності якого визначається різновидом конкретних гомілій та іншими чинниками. Християнське осмислення сутності та призначення проповіді вимагає принципової узгодженості між її релігійним (сакральньо-дидактичним) та художнім початками, причому в певні періоди розвитку православних гомілетичних традицій вказана кореляція могла зазнавати суттєвих метаморфозів.

На переконання В. Бичкова, найголовнішою особливістю православної естетики є її принципова імпліцитність: вона «не виделена и не выделима» з цілісності культури як живого організму [4, 4]. Відтак, естетичні настанови Православ'я своєрідно «розчинені» у системі богословських істин, теоретико-практичних проявах сфери церковних мистецтв та гомілетики. Вивчення художнього виміру проповіді допомагає виробленню концепції її естетосфери, сприяє виявленню і ґрунтовному аналізу естетичних складових вже майже двохтисячолітньої традиції проповідування Слова Божого, а отже, – й активній розробці проблем згаданої вище церковної естетики. Все це, безперечно, зумовлює перспективність майбутніх досліджень та визначає їхнє спрямування.

-
1. Августин Аврелий. Исповедь // Августин Аврелий. Исповедь. Петр Абеляр. История моих бедствий. – М.: Республика, 1992. – С. 8–222.
 2. Антонова О.А. Искусство и православие. – М.: Московский рабочий, 1983. – 94 с.
 3. Борщ К., прот. «Отложите сквернословие уст ваших...» (Кол. 3, 8) // Журнал Московской Патриархии. – 1988. – № 11. – С. 47–48.
 4. Бычков В.В. Эстетический лик бытия (Умозрение Павла Флоренского). – М.: Знание, 1990. – 64 с.
 5. Ветелев А., прот. Учебный курс по истории проповедничества Русской Православной Церкви. – Загорск, 1990. – 215 с.
 6. Доброгаев М. Михаил Десницкий, митрополит Санкт-Петербургский и Новгородский, бывший архиепископ Черниговский // Черниговские епархиальные известия. – 1893. – № 23. – Прибавление. – С. 909–925.
 7. Еремин И.П. Лекции и статьи по истории древней русской литературы. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1987. – 327 с.
 8. Жизнеописания отечественных подвижников благочестия 18 и 19 веков. Ноябрь. – Введенская Оптиная Пустынь, 1994. – 748 с.
 9. Иваньо І.В. Про українське літературне бароко // Українське літературне бароко: Зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 3–18.
 10. Куньч З. Церковна проповідь і проблеми культури мови // Християнство й українська мова: Матеріали наук. конф. – Львів: Вид-во Львівської богосл. акад., 2000. – С. 436–441.
 11. Поликопа И., прот. Священник на приходе: церковно-практическая деятельность. – Чернигов, 2000. – 104 с.
 12. Филарет (Гумилевский), архиеп. Об употреблении дара слова // Черниговские епархиальные известия. – 1861. – № 2. – Прибавление. – С. 76–81.
 13. Флоренский П.А. Имена: Сочинения. – М.: Эксмо, 2006. – 896 с.
 14. Ярушевич Б. О проповеднической импровизации. К вопросу о живом слове и нормативных методах проповедничества (Гомилетический этюд) // Вера и жизнь. – 1913. – №18. – С. 37–59.